

A SZENTÍRÁS MINT A FOGSÁG ÉS SZABADÍTÁS NYELVE VISKY ANDRÁS *KITELEPÍTÉS* CÍMŰ REGÉNYÉBEN

PRONTVAI VERA

„[N]ekünk ez a könyv az egyetlen otthonunk, mutatta fel Anyánk a Szentírást, mialatt az egyre erősödő szélzúgás betöltötte az egész barakkot és külön-külön mindannyiunk szívét, mellkasát, gyomrát, üreges csontjait”, olvasható Visky András *Kitelepítés* című regényének 497. gondolatsorában.¹ Ahogy a kötetben hét gyermekét nevelő édesanya igyekszik cselekvésre váltani a Biblia szövegét a családot érő borzalmak ellenére, úgy törekszik az író egy olyan kötet létrehozására, amely az emberi testben, az olvasó testében válhat cselekvéssé. Az 1956-os forradalom utáni koncepciós perben az édesapát, Visky Ferenc református lelkészt rendszerellenes tevékenysége miatt (többek között azt hirdette, hogy a keresztyének ne fogadjanak el semmiféle támogatást egy nyíltan egyház- és vallásellenes rendszertől) huszonkét év börtönbüntetésre és teljes vagyonelkobzásra ítélték. A Bethánia nevet viselő protestáns ébredési mozgalom aktív tagjának feleségét, Visky Júliát és gyermekeit deportálták, a romániai gulágra, a fetești-i és bărăgani lágerbe telepítették, ahol kicsit több mint négy évet töltöttek el. A legkisebb gyermeket (a szerzőt) a fogolytáborban különféle nemzetiségű lágerlakó veszi körül (magyar, román, sváb, zsidó), testvérei pedig küzdenek a román nyelv elsajátításával. A kötet többnyelvűsége azonban nem a nemzetiségek egymás mellett állásában mutatkozik meg, hanem a Szentírás nyelvhasználatának, struktúrájának és szövegeinek integrálásában, valamint az ó- és újszövetségi történetek adott élethelyzetre való alkalmazásával. A könyv szerkezete, felépítése, metaforikája, jelentésmezeje a Biblia struktúráját és szemantikai mezejét tükrözi. A *Kitelepítés* nyelvezetében a Szentírás nyelve íródik tovább, és alkalmazkodik a kortárs társadalmi kontextushoz, ezáltal a regény a szent szöveg parafrázisává válik mind az író, mind az olvasó szemszögéből. A továbbiakban ezért a regény Bibliára jellemző nyelvhasználatát elemzem, kiemelve e kortárs próza líraiságát, metaforahasználatát. Tóth Sára Visky drámaírói munkássága kapcsán kifejti, hogy művészetének szerves része a blaszfémia, amely az Istenről való hiteles beszéd nélkülözhetetlen része. Isten és ember kapcsolatának ugyan-

¹ Visky András: *Kitelepítés*, Budapest, Jelenkor, 2022, 263.

is létezhetnek olyan drasztikus fordulópontjai is, „amelyek az ember és a vallási intézmény szempontjából nézve olyan mély megrázkódtatásokat okozhatnak, hogy nemritkán blaszfém vagy legalábbis botrányos megnyilvánulások kísérik”.² A *Kitelepítés* a Szentírás tematizálása és a szent történetek blaszfémikus újraértelmezése mellett magán hordozza az intertextualitás, a töredezettség, a nem lineáris történetvezetés más kortárs írókra is jellemző jegyeit, így Borbély Szilárd, Dragomán György, Esterházy Péter, Kertész Imre, Nádas Péter, Térey János, de akár Pilinszky János írói munkásságával is párhuzamba állítható.

A FOGSÁG INTERTEXTUSAI

A *Kitelepítés* szereplői hol megértik, hol nem értik meg egymás anyanyelvét, a fogság egzisztenciális tapasztalata azonban mindannyiuk számára közös jelentéssé válik. A műben a fogolytáborban élő család konkrét tapasztalatai válnak univerzálissá: az író folyamatosan tágítja az átélt lágerélményeket, és hozza párhuzamba a társadalomban vagy az egyénben létrejövő, valamint a Szentírásban ábrázolt fogságállapotokkal. A kötet (*K-lakás, fedőneve „Trandafir”*) című fejezetében az író Visky Ferenc egyik kihallgatását idézi fel, amely egy konspirációs lakásban történt, miközben a fogság létállapotát a vallatás helyiségéből az ember testébe helyezi át: „és az is lehet, igen-igen, hogy az úr nem ott kívül van, sőt eszébe sincs kívül lenni, hanem belül, itt bennünk, a mellkasunkban, a szívünkben”.³ Másutt a D. O.-s⁴ létet szintén az emberben levő fogságállapottal hasonlítja össze: „a test szerelem nélkül, kényszerlakhely az is, nincs annál kegyetlenebb”.⁵ A különböző fogsághelyzetek érzékeltetése az emberi élet korlátozottságára hívják fel a figyelmet: Grüber csontokat gyűjt földalatti búvóhelyére, Aurél (aki a lágerben román nyelvre tanítja a gyerekeket) testileg lett megcsónkítva, Richard rabbi testére szintén ráíródtak a bántalmazások nyomai, Arinca a férfiakkal való kapcsolataiban vallott sűrűn kudarcot. A regény minden szereplője valamiféle (testi és/vagy lelki) fogságban él, ezek az életszituációk halmozódnak egymásra, s futnak bele végül az egzisztenciális börtönlét állapotába: „megyünk valami felé, ha már jöttünk, ugye, valahonnan, pedig csak egyik lá-

² Tóth Sára: A blaszfémia mint határsértés. Kultúrtörténeti, esztétikai és teológiai reflexiók, in Sepsi Enikő – Tóth Sára (szerk.): *Melléköreje. Írások Visky András hatvanadik születésnapjára*, Budapest–Kolozsvár, KRE–L'Harmattan–Koinónia, 2017, 168.

³ Visky: *Kitelepítés*, 23.

⁴ D. O.: Domiciliu Obligator, azaz kényszerlakhely.

⁵ Visky: *Kitelepítés*, 139.

gerből jövünk a másik lágerbe, nincs más”.⁶ A családhoz érkező zarándokok látogatása kapcsán is (akik a börtönöveket túlélő apára, a kényszerlakhelyről érkező feleségre és gyermekeikre a legnagyobb csodálattal tekintettek) bibliai párhuzammal él a szerző: „a nagy nyomorúságból jöttek, akik Babilon folyóvizei mellett laktak és sírtak és Sionra gondoltak, suttogják egymásnak”.⁷

A Biblia értelmezési körének tágításával, jelentéseinek újraértelmezésével a regényben a valóság és a Szentírás határa elmosódik. A regény legmeghatározóbb elemei a Károli Gáspár fordításából idézett szövegrészletek, amelyek közül kettő (Lk 9,58 és 2Móz 12–15) vissza-visszatérő gondolatritmusként jelenik meg a történetmesélés során. A gyermekeivel kitelepített édesanya a hontalanságot, a fedélnélküliséget Lukács evangéliumának Krisztusra vonatkozó utalásával állítja párhuzamba: „*a rókáknak barlangjuk van, az égi madaraknak meg fészük, az Emberfiának meg nincs hova lehajtani a fejét*”.⁸ A regény szövege számos egyéb intertextust is tartalmaz, egy-egy református ének⁹ vagy gyerekvers¹⁰ sorai is megelevenednek benne a családot érintő dokumentumszövegek mellett. A *Fáklya* „Tisztoztatás” című vezércikke¹¹ és a titkosszolgálati iratok közlése (*A nyüvedi Jézus*), az (*Átirat, szigorúan titkos*) vagy a (*Visszatelepítés*) című fejezetekben a lírikus, szentírási sorokkal átitatott szöveg, valamint a kisgyerek fantáziájának ellenpontjaként jelenik meg a regényben. A szerző már megjelent verseinek, valamint három drámarészletének integrálása a prózai műbe azt jelzi, hogy Visky a versek és a drámák felől érkezett a regényíráshoz, az így létrejött kötet pedig művei összegzésének tekinthető. Az édesanya megtéréstörténetéről szóló (*Arinca*) című fejezetébe például *A test történetei* drámaciklus egyik, Teréz anyáról szóló drámájának dialógusa emelődött be:

TERÉZ Bűnök fertőjében élek, atyám, olyan bűnök nyomasztanak, amiket nem követtem el.

JAMBREKOVIĆ ATYA Nem követted el őket, lányom?

TERÉZ Nem, Atyám.

JAMBREKOVIĆ ATYA Mit nem követtél el?

TERÉZ Szerelmes vagyok.

JAMBREKOVIĆ ATYA És?

⁶ Uo., 370.

⁷ Uo., 393.

⁸ Uo., 10, továbbá uo., 134–135, 137.

⁹ Például *Származott egy vesszőszál Isai törzséből, Tebenned bízunk eleitől fogva, Fönn a csillagok felett, hallelujah, ámen.* Uo., 230, 220, 232, 349.

¹⁰ „*Péter volt az első, kit követett András*”. Uo., 144.

¹¹ Uo., 12–19.

TERÉZ Szűz.

JAMBREKOVIĆ ATYA Szűz és szerelmes?

TERÉZ Igen-igen.

JAMBREKOVIĆ ATYA És ez a bűnöd...

TERÉZ Igen, ez.

JAMBREKOVIĆ ATYA Kibe vagy szerelmes?

TERÉZ Nem is tudom... Jaj, nagyon sok emberbe... Ezrekbe, tízezrekbe, százezrekbe...

Férfiakba, nőkbe, gyermekekbe... Nekik akarom adni magamat. Mindenkinek mindene akarok lenni.¹²

Ugyanez a gondolatsor a *Kitelepítés*ben Júlia aspektusából hangzik el: „a bűnök fertőjében élek, olyan bűnök nyomasztanak, amiket nem követtem el, nem követted el őket?, nem, mit nem követtél el?, nem, mit nem követtél el?, azt hiszem, szerelmes vagyok, és?, és szűz, szűz és szerelmes [...] kibe vagy szerelmes?, nem tudom, nagyon sok emberbe, férfiakba, nőkbe, gyermekekbe, nekik akarom adni magamat, mindenkinek mindene akarok lenni”.¹³

A *Caravaggio terminal* című dráma¹⁴ lélek fényét kereső motívuma szintén visszaköszön a regényben: „és láttam egyszer, egyetlenegyszer, egy lovat is, akin megragyogott az Örökkévaló fényének dicsősége, nem állíthatom tehát, hogy Lélek mintegy nem létezik”.¹⁵ A *Kitelepítés* a költészet eszközeivel is él. A leírt gondolatok versszerű tömörsége, elhallgatásos, kihagyásos technikája, a töredékes, félbehagyott sorok, a szöveg képszerű megfogalmazásai szabadversekhez hasonló ívet adnak a textusnak. A szerző *Gyáva embert szeretsz* című verseskötetében *Haszid*¹⁶ címmel szereplő vers a regényben (és a regény centrumában levő édesanyasorsot színpadra író *Júlia*¹⁷ című monodrázában) is formát ölt:

mire Anyánk azt a kérdést tette fel, nem is Apánknak, hanem önmagának és mindenkinek, hogy vajon miért nem cseréli le a Mindenható az ő népét?, Apánk pedig azt válaszolta, hogy azért, mert szerelmes, ha szerelmes, akkor az más, akkor az egészen más, nyugodott meg Anyánk, de mégsem nyugodott meg, mert újabb kérdéssel állt elő, miért nem cseréli le a nép az ő Istenét?, erősködött, mert szerelmes, válaszolta Apánk.¹⁸

¹² Visky András: *A test történetei. Lina és Teréz*, Csokonai Színház, Debrecen, rend. Andrej Visky. Bemutató dátuma: 2022. szeptember. Írott drámaszöveg kéziratban.

¹³ Visky: *Kitelepítés*, 193.

¹⁴ Visky András: *Caravaggio terminal*, *Alföld*, 2015/11, 9–20; *Alföld*, 2015/12, 7–25.

¹⁵ Visky: *Kitelepítés*, 382.

¹⁶ Visky András: *Gyáva embert szeretsz*, Pécs, Jelenkor, 2008, 57.

¹⁷ Visky András: *Júlia*, Budapest, Fekete Sas, Magyar Rádió Rt., 2003.

¹⁸ Visky: *Kitelepítés*, 14–15.

A SZENTÍRÁS NYELVE MINT LEHETSÉGES BESZÉDMÓD

A regény a Szentírás nyelvezetét és történeteit hozza játékba az egyén és a (mindenkori) diktatúra különféle mozzanataival úgy, hogy megszólalási pozíciója a legkisebb gyermek szemszögéből láttatja a Visky család fogsághelyzeteit. András nemcsak sajátjaként éli újra a bibliai őstörténetet, de a magyar és a román nyelv elsajátítása mellett a Szentírás (Károli-féle archaikus) nyelvét is használni kezdi: „ne valázz!, ne lőnpedigezz!, ne mikoronozz!, mondják a testvéreim, ha olyan történetet mesélek, amit csak én tudok, kitől hallottad?, kérdezik, senkitől, válaszolom, hazudós, mondják, nem hazudok, mondom, András megint valázik, lőnpedigezik, sőt mikoronozik, mint a Biblia”.¹⁹ A Dragománra vagy Kertészre emlékeztető, gyermek által elmondott történet a *Kitelepítés*ben a kisfiú fantáziájából eredő látomásokkal is kiegészül, amelyek néhol a Jelenések könyve apokaliptikus képeihez hasonlítanak. Ezek a látomások általában a szabadító (az édesapa) érkezésével függnek össze:

láttatok?, kérdeztem a testvéreimtől, kit?, kérdezték, hát az angyalt, válaszoltam, milyen angyalt?, kérdezték, hát azt, aki a tüzet hozta és elégetett mindenkit a filmben, és miután mindenki eltűnt a vászonról, ő jelent meg egyedül, meghajolt és megköszönte a tapsot, válaszoltam, igen-igen, mondta Anyánk, én láttam, mondta, még mielőtt a testvéreim megszólalhattak volna, ő volt azt, mondtam [...] az Apánk.²⁰

Visky regényének formáját a zárójelbe helyezett fejezetcímek egységei és az azokhoz köthető, illetve azokban idézett bibliai szakaszok határozzák meg. A regény 822 rövid és számozott gondolatsorból áll, amelyek akár tetszőleges sorrendben olvasva is felépítenék az elbeszélt történetet. Ahogy a Szentírás sem lineáris beszédmódot követ, úgy a Visky-regény is váltogatja az időt és helyszíneket, mégis koherens elbeszélést alkot. A szöveg fragmentáltságát a mondatvégi írásjelek hiánya is jelzi, utalva ezzel arra, hogy a (bibliai) történet lezárhatatlan, a jelenben is zajlik. A regény nem mondatokra, hanem az állandó, sokszor önmagát ismétlő, töredékes és dadogó beszédre épül, több gondolatsor (az emlékezés szilánkságához hasonlóan) befejezetlennek tűnik, vagy felvezetés nélkül bukkan elő. A Visky által bevezetett *autista dramaturgia* (mint színházelméleti terminus) jellemzői regényére is értelmezhetők. A fragmentált nyelvhasználat megtöri a nyelv struktúráját, és szétzilál minden letisztult fogalmazásmódot, arra kényszeríti az értelmezőt, hogy újraépítse a nyelvet, és minden dolgot ismét megnevezzen. „[M]egérttem Istent, hogy nem tud ellenállni a tör-

¹⁹ Uo., 176.

²⁰ Uo., 333.

ténetek megszépítésének, de itt nem erről van szó mégsem, hanem a rendelkezésre álló szavak ürességéről, valaki megfosztotta őket a jelentésüktől, ezért aztán sokszor el kell mondanom ugyanazt a történetet, hogy valami legyen belőle mégis, nem tudok pontot tenni a mondatok végére, mert nincs is végük” – olvasható a regény hasábjain.²¹ Kelemen Zoltán Northrop Frye munkásságát elemző tanulmányában kifejti, hogy a kanadai gondolkodó utal arra, hogy Isten és nyelv kapcsolatát tekintve a nyelv eszközei elégtelennek bizonyulnak, kimerülőben vannak.²²

A *Kitelepítés*ben a szereplők elsődleges konfliktusa nem az államhatalom képviselőivel van, hanem Istennel, aki (meglátásuk szerint) kifordította életüket, és paradox szituációba helyezte őket. A szerző regénye a (drámáinál alkalmazott) *barakkdramaturgiához* hasonlóan az elzárt, korlátozott emberi test belső szabadságát és a várakozást hangsúlyozza. Az anya szavaival megfogalmazva s Jeremiás könyvének 7,34-es szakaszát beemelve a regénybe: „jövőre, ha szerencsénk van és igazi nagy tél jön ránk, amilyen a Bărăganban szokott, egy szép-szép reggelen Jeruzsálemben fogunk felébredni, Jeruzsálem-menyasszony fog ellepni minket lebegő fákláival”.²³ A nem lineáris történetmondással, az emlékezés képszerűségével és a szentírási utalások szövegbe integrálásával Visky a történelmi időn kívülre helyezi a fogság különféle változatait. Mivel a textus viszonyítási pontja a Biblia, a krisztusi események fényében a család kényszerlakhelyen töltött ideje kitágul, egyetemessé válik. Menyhért Anna írja a traumáról, hogy olyan lelki sérülést okozó életesemény, amely elszenvedőjét kiszakítja saját életének folytonos idejéből, másrészt pedig a nyelvből, hiszen fő jellemvonása, hogy nem elmondható. Gyógyulása is alapvetően nyelvi jellegű, hiszen az elmondás révén valósul meg. Menyhért meglátása alapján a trauma egy, a retorika által meghatározott tapasztalat, és kifejti, hogy a trauma akkor válik elmondhatóvá, ha kialakul az ehhez szükséges irodalmi nyelv. Ez a nyelv pedig „színre viszi a törést, azt, hogy a trauma előtti nyelv alkalmatlan a trauma elmondására, s ugyanakkor azt is megmutatja, hogy a szakadásnak az új nyelvben látszania kell, mert múlt és jelen csak így kerülhet benne újra kapcsolatba”.²⁴

A Visky által megteremtett próza traumaelbeszélő nyelve a frye-i értelemben vett mítosz és metafora, vagyis a vallás és a költészet nyelve. Csányi Erzsébet

²¹ Uo., 176.

²² Kelemen Zoltán: Posztmodern Biblia. Northrop Frye mítosz- és metaforakonstrukciójának kritikai megközelítése, in Sára Tóth – Tibor Fabiny – János Kenyeres – Pásztor Péter (szerk.): *Northrop Frye 100. A Danubian Perspective*, Budapest, KRE–L’Harmattan, 51.

²³ Visky: *Kitelepítés*, 135–136.

²⁴ Menyhért Anna: *Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom*, Budapest, Anonymus–Ráció, 2008, 6.

tanulmánya alapján²⁵ az önmagára reflektáló irodalmi szöveg megszólalásának igazolnia kell saját formai kódjait, „hisz a hang immár nem a közösség nevében, s nem isteni szócsőként nyilatkozik meg”.²⁶ Visky regénye attól válik mérvadóvá, hogy nem önmagát, hanem a Szentírást tükrözi vissza. A *Kitelepítés* textusa nem tartalmaz a megírás módjára utaló vonatkozásokat, nem is értelmezi önmagát és saját nyelvezetét, egyedül a bibliai eseményre, a megváltásra (szabadulásra) reflektál. Jelentéstani mezeje a Szentírás szimbolikus és motivikus rendszerére épül, megszólalási pozíciója a kinyilatkoztatást igazolja. Frye *Kettős tükör* című kötetében a bibliai szövegről kifejti, hogy az Ó- és Újszövetség egymást tükrözi, típusok és antitípusok segítségével visszhangozzák egymást,²⁷ *Az Ige hatalmában* pedig hangsúlyozza, hogy a Biblia és az irodalom szerkezete is tükrözi egymást. A kanadai tudós szerint a költői és vallási nyelv egyaránt mítoszra és metaforára épül: „minden lényeges nyelvi szerkezet története a költőitől és mitológiáitól származik”.²⁸ Ez a tipologikus gondolkodásmód a Visky-regényre is átültethető. Az egész család által várt édesapa (mint szabadító) az ószövetségi szereplőkhöz hasonló típusként is értelmezhető, antitípusként pedig Krisztus megváltó tette, amely elhozhatja az egyén számára a belső szabadságot minden külső esemény ellenére is azoknak, akik a „fogság földjén”, bibliai értelemben Egyiptomban vagy Babilonban,²⁹ esetleg saját bűneik rabságában élnek. A regény szerkezete is tükrözi a Szentírást: Geneziként értelmezhető az apa és anya szerelme, gyermekeik foganása, szerelmük (zsoltárszólamokra emlékeztető) leírása, amelyet az ószövetségi nagy fogságok ideje is kísér. A kényszermunkát végző anya és a kényszerlakhelyen élő gyerekek a napi bibliai szakaszok olvasása után az újszövetségi példázatokot, történeteket magukra vonatkoztatják. A visszaemlékezést átszövik a bibliai utalások, amelyek sokszor az írott szöveg szintjén nincsenek elkülönítve, integrálódnak Visky lírizált prózájába. Ilyen (többek közt) a Márk evangéliumának ötödik szakaszát magába integráló részlet az édesanya egyik kényszermunkájáról: „Anyánkat a freidorfi disznóhizlaldába osztották be dolgozni, gonosz és mindenre elszánt disznók közé, bibliai méretű moslékos vályúk között tántorgott, mint az evangéliumi tékozló fiú, hol a tápot, hol a moslékot cipelte a horganyzott vödörökben, makacsul ragaszkodott a két vödörhöz, hogy egyensúlyban maradjon valahogy”.³⁰

²⁵ Csányi Erzsébet: Bibliai metanyelv, *Iskolakultúra*, 6. évf., 1996/9, 19–22.

²⁶ Uo., 19–20.

²⁷ Northrop Frye: *Kettős tükör*, Budapest, Európa, 1996, 146–181.

²⁸ Northrop Frye: *Az Ige hatalma*, ford. Pásztor Péter, Budapest, Európa, 1997, 9.

²⁹ Vö. 2Móz 6,2–8; 5Móz 26,5–9; 2Sám 7,23; 1Krón 17,21; Jer 31,11; Ézs 43,1; Ézs 44,21.

³⁰ Visky: *Kitelepítés*, 122.

A *Kitelepítés* utolsó harmada a páli levelekre is hivatkozik. Ennek legmarkánsabb példája a *(Kié Erdély?)* című fejezetben az édesapa Székelyföldről tartott prédikációjának felidézése, amely „az Úr a föld és annak teljessége” zsoltár-részlettel³¹ kezdődik, és az „ahol az Úrnak lelke, ott a szabadság”³² Szent Pál-i gondolatsorokra épül fel. A *Mennyei Jeruzsálem* című fejezet pedig a Jelenések könyvének látomásosságát idézi, szintén átvett, integrált szentírási részletekkel. A Jeruzsálem-metaphora Visky regényében a család szabadságát, együttlétét jelenti. A szent város az Ószövetségben Istentől megáldott és védelmezett hely volt, örökre kiválasztott helyként értelmezték. Az Újszövetség Jeruzsálem-fogalma pedig az üdvösség egyetemességét hirdeti.³³ A fogság textustere a regényben ennél a fejezetnél lezárul, és a belső szabadságra, valamint az önazonosság megélésére helyeződik a hangsúly. A szent város motívuma a regényben egyszerre utal az Istennel és az ember önmagával való egységére. Visky a Mennyei Jeruzsálem oppozíciójaként vezeti be az európaiság és Európa fogalmát mint a kirekesztettség és szétszórattatás helyszínét: „jöllehet Európából Európába száműztek bennünket, Európában váltunk nincstelenekké és otthontalanokká, még ha Európa legkeletibb és legszegényebb, de sivárnak egyáltalán nem mondható szegélye volt is az a hely”.³⁴

A KÓDVÁLTÁSBAN REJLŐ BLASZFÉMIA

Tóth Sára megállapítása szerint a határhelyzetben létrejövő Isten-tapasztalatok sokszor blaszfémiával párosulnak. A Visky András hatvanadik születésnapjára összeállított kötetbe írt tanulmányában Tóth a kolozsvári szerző drámáira is jellemző blaszfém (határ)helyzetek ábrázolását Jób történetével állítja párhuzamba, valamint kifejti, hogy a legfőbb határsértés maga Krisztus, aki emberként Istennek, Istenként pedig embernek vallja magát.³⁵ Krisztus élettörténete is jelzi, hogy Isten és ember találkozása a szenvedésben (fogság-kitelepítés szituációkban) és a (hatalomnak való) kiszolgáltatottságban jöhet létre. „Ez az a megemészthetetlen botrány, amelynek a létezés mélyén rejlő égő kérdőjelét a blaszfémia fejezheti ki legerősebben.”³⁶ A Szentírás tanúsága szerint Isten Krisztusra is szenvedést mért, ezáltal tette lehetővé az emberek bűnből (mélységből) való

³¹ Uo., 406. Vö. 24. zsoltár.

³² Uo., 411. Vö. 2Kor 17.

³³ Dr. Diós István (szerk.): *Katolikus Lexikon*, V. köt., Budapest, Szent István Társulat, 2000, 749–758.

³⁴ Visky: *Kitelepítés*, 380.

³⁵ Sepsi-Tóth (szerk.): *Melléköreje*, 170.

³⁶ Uo., 173.

szabadulását, megölte emberi testbe születő fiát az emberiség megváltásáért. A *Kitelepítés* Isten jelenlétéről és jelenlétének hiányáról szól. A barakkban élők sokszor érzik azt, hogy a Teremtő kivonta magát életük alakulásából olyannyira, hogy egészen extrém élethelyzeteket teremt: „Anyánk szerint nem a kommunis-ták, hanem a Mindenható hozott ide bennünket a pusztába, hogy szívünk-re beszéljen, nem sok, de ennyi azért Anyánk szerint bizonyosan tudható”.³⁷ Jóbbhoz hasonlóan a Duna-deltában élő család és a börtönviselt édesapa sem fordul el Istentől, szenvedéseik és megpróbáltatásaik ellenére sem. Akkor is kitartanak mellette, amikor úgy érzik, Isten épp nincs jelen az életükben, mert hátat fordít nekik: „és ment, ment a maga útján, szelíd és eltökélt rajongással, magára vette a Mindenható minden gyöngeségét és pillanatnyi elbizonytalanodását, mint Ábrahám vagy éppenséggel Jób, aki tíz gyermeke halálát nézte végig, hét fiút és három lányt, és mégsem hagyta magára a Mindenhatót”.³⁸ Isten kivonódásának története a bibliai Hóseás próféta Gómerrel való szexuális kapcsolatának regény-be integrálásában is megjelenik. Kettejük gyermeke ugyanis a „Nincs irgalom” nevet kapta.³⁹ A fogsághelyzetben élő ember (akár mások telepítették ki megszokott körülményeiből, akár önmagát telepítette ki a megváltás lehetőségéből) legnehezebb pillanataiban csak Isten jelen nem létét érzékeli. Ez a távolságként érzékelt Isten-ember kapcsolat a blaszfémiaán keresztül válhat közelinek érzékelt Isten-ember viszonyrá. Ahhoz, hogy Isten beléphessen az emberi test és lélek korlátos voltába, a különféle fogsághelyzetek transzcendentálására van szükség. Meglátásom szerint a *Kitelepítés* legblaszfémikusabb jelenete, amikor Pătrașcu pap az ikonosztáz mögött a kenyeret és a bort átváltoztatja Krisztus testévé és vérévé, ám ami a kisfiú számára mintha sosem akart volna megtörténni: „de [Pătrașcu] olyan gyorsan mégsem tudott kislisszolni [az ikonosztáz mögöl], hogy a bor igazi vér, a kenyér pedig igazi hús maradjon, nem csoda, hogy a szent embernek sokszor hullottak a könnyei, és sokszor énekelt jajongva, amíg a lágerlakók egyenként végigkóstolták azt, ami a csodálatos átváltozás és a sajnálatos visszaváltozás után maradt az egészből”.⁴⁰

³⁷ Visky: *Kitelepítés*, 287.

³⁸ Uo., 339.

³⁹ Hós 1, 6–9. „Amikor az asszony ismét fogant és leányt szült, így szólt az Úr: „Hívd »Nincs irgalom«-nak, mert ezentúl nem irgalmazok Izrael házának, nem bocsátok meg neki többé. 7[Júda házában azonban irgalmas leszek: megmentem őket az Úr, az ő Istenük által; nem íjjal, karddal és harccal, nem lovakkal vagy lovasokkal mentem meg őket].” 8Amikor „Nincs irgalmat” elválasztotta, fogant és fiút szült. 9Erre így szólt az Úr: „Nevezd el »Nem népem«-nek, mert nem vagytok többé az én népem, és én sem vagyok többé a ti Istenetek.” Vö. „[...] Anyánk gyönyörűen elpirul, amikor meg a parázna Gómer történetét olvassa, aki a kérlelhetetlen Hóseás próféta-nak szül vad gyermekeket, mindannyian Gómernek szurkolunk meg a gyermekeinek”. Visky: *Kitelepítés*, 395.

⁴⁰ Uo., 356.

A MÍTOSZ- ÉS METAFORAHASZNÁLATON ALAPULÓ PARADIGMAVÁLTÁS

Frye utal arra, hogy a költészetnek a nem-emberi személyiség bármilyen értelemben vett valóságát kell megalapoznia.⁴¹ Visky a keresztény kultúra eredetmítoszához nyúl, amikor lágerregényt alkot. A szerző számára azonban a mítosz kinyilatkoztatást hordoz, vagyis olyan cselekvés lehetőségét foglalja magába, amely megnyithatja az utat a természetfölötti dimenzióba. A *Kitelepítés* középpontjában nem a legkisebb gyermek és nem az édesanya, nem is a hiányában is folyamatosan jelen levő apa, hanem az isteni jelenlét megtapasztalása vagy meg nem tapasztalása áll. A kötet struktúrája nem az apa és a szabadság hiányra épül, hanem a család Istenben való létezésre. A regény alapkérdése ugyanaz, mint a Visky által elemzett Beckett-dráma felvetése: „A beckett dramaturgia összegzésének is tekintett végjátékában (*A játszma vége*) az a kérdés áll a centrumban, hogy az ember története elmondható-e istentörténetként, és megfordítva, az istentörténetnek vannak-e jelentésképző találkozási pontjai az emberével.”⁴² A *Kitelepítés* a kereszténység alapmítoszáét ötvözi a 20. századi történelem eseményeivel: a diktatúra által börtönbüntetésre ítélt édesapa és a kényszerlakhelyre száműzött család szabadulását a Vörös-tengeren való átkeléssel, valamint az Egyiptom földjéről való szabadulással állítja párhuzamba. A barakkban eltöltött karácsonyok felidézése során így fogalmazza meg mindezt a szerző: „mi is felnőttkorú messiaszt várnánk inkább, szó, ami szó, és ha volna beleszólásunk, akkor egészen biztosan Apánkra szavaznánk, legyen ő az, aki eljön, de hát Apánk nem messiás, és nem az égben lakik, hanem rab, jogerős ítélettel a nyakában”.⁴³ Máshol: „várjunk szabadon a telepen, amíg értünk jön és kivezet minket a fogság földjéről, és száraz lábbal kelünk át mindannyian a megáradt, vasszürke Dunán, mint Isten elgyötört, piramisépítő rabszolgái Egyiptomból”.⁴⁴

A metaforával kapcsolatos nyelvi esemény akkor következik be az irodalmi műben, amikor a jelentő és jelentett megszokott kapcsolatát az alakzat felülírja. Ezek a jelentésbontások Visky regényében a bibliai citátumok szövegbe illesztése, illetve a bibliai történet valóságos élethelyzetre való alkalmazásával történnek meg, segítve a Szentírás és a mai társadalom viszonyának újraértelmezését. A fogság-szabadság metaforák mellett sűrűn jelenik meg a regényben a Zsoltárok könyvének király-menyasszony metaforája,⁴⁵ amely egyrészt az anya és az apa

⁴¹ Frye: *Az Ige hatalma*, 50.

⁴² Visky András: *Mire való a színház? Útban a theatrum theologicum felé*, Budapest, KRE–L'Harmattan, 2020, 11.

⁴³ Visky *Kitelepítés*, 230.

⁴⁴ Uo., 278–279.

⁴⁵ 45. Zsoltár

töretlen szerelmével, másrészt az anya Isten iránt érzett rajongásával állítható párhuzamba. Júlia a férjéért elhagyja addigi életét, követi őt Romániába, majd a fogságba, és még a gyermekei szabadsága érdekében sem válik el tőle: „miután a kisvárdai református templomban az úrasztala elé álltak és tanúk jelenlétében kimondták egymásnak a holtomiglanholtáiglant, nem tudva, mit beszélnek”.⁴⁶ Júlia ugyanilyen erősen ragaszkodik Istenhez is, ennek egyik példája olvasható a *(Lágermozi)* című fejezetben: „lépjen be a szövetségbe, Júlia asszony, javasolta Goma író úr Anyánknak, ártani nem árt, ha nem is használ, Anyánk csak legyintett, én már két szövetségnek vagyok a tagja, Goma úr, az Őszövetségnek és az Újszövetségnek, ez a kettő kitölti az életemet”.⁴⁷ Az anya folyamatos párbeszédet folytat Istennel és fogságba vetett férjével, ahogy a róla szóló *(Júlia)* címet viselő monodrámában is, amelynek alcíme: *Párbeszéd a szerelemről*. A Szent Ágoston vallomásaira emlékeztető, színpadra szánt *soliloquium* a *Kitelepítés*hez hasonlóan az Úrral és a távolban levő férjjel folytatott monológ, amelynek hangtalan vagy kimondott szólamai gyakran imádságba fordulnak. Olyan fohászbba, amely az Istennel való kapcsolatot olykor a konfrontáció, majd a halálba való menekülés szintjére helyezi: „nem halhatsz meg gyáván, Júlia, hajtogatta Nadia, ragadd meg a halál angyalát és vágd földhöz, de Anyánk nem hallgatott rá, hagyta, hogy testét birtokba vegye a halál és vigye magával”.⁴⁸ A fogság-szabadulás (szabadítás) trópusrendszerének hálózata az állandó és bármilyen rabságba születés lehetőségét mutatja fel, amelyben az egyetlen szabadságot hozó elem a Biblia tanítása lehet. Az édesanya a Szentírást az otthonnal, a szabad léttel azonosítja („nekünk ez a könyv az egyetlen otthonunk”⁴⁹), mert hite szerint a szabadság sosem az emberen kívül, hanem belül valósulhat meg. A könyv (Biblia) mint otthon metafora a frye-i értelemben vett *részvételre készítő* metaforaként⁵⁰ van jelen a szövegben. Ha ugyanis a Szentírás az otthon, akkor az édesanya, az apa és a gyerekek részesei a kinyilatkoztatásnak, vagyis bármilyen körülmények között élnek éppen, megtalálhatják a belső szabadságot, a megváltottság állapotát.

SZÖVEGTŐL A CSELEKVÉSIG

A bibliai metaforák prózába való átültetése, integrálása mellett a regény értelmezésének szempontjából fontosabbnak tűnik az a cselekvés, amely a befogadóban

⁴⁶ Visky: *Kitelepítés*, 106–107.

⁴⁷ Uo., 328.

⁴⁸ Uo., 324.

⁴⁹ Uo., 263.

⁵⁰ „Mert az Isten országa köztetek van.” (Lk 17,21)

jöhet létre az alkalmazott metaforarendszer hatására. Frye *Az Ige hatalma* című könyvében a narratív struktúra jelentéslétrehozó részeként elemzi a metaforát, amely képletét az $A = B$ megfeleltetéssel határozza meg.⁵¹ Meglátása szerint a metafora jelentésképző ereje az egész textusra kiterjed, ugyanakkor több mint egyszerű beszédalakzat: felfüggeszti a jelentő és a jelentett között létrejövő konvencionális viszonyt, segítve a befogadót abban, hogy a mű olvasása során bizonyos dolgoknak új jelentést is tulajdonítson. A kanadai tudós tehát arra hívja fel a figyelmet, hogy az irodalmi mű (a metaforizáció segítségével) cselekvést hívhat életre. Frye már *Kettős tükrök* című írásában kifejti a metafora részvétellel ösztönző erejét (amely a leírt vagy kimondott szavakat meghaladva azonosítja A-t és B-t), későbbi kötetében azonban a metaforikus működésnek identitásalakító funkciót is tulajdonít: „[...] metaforahasználatnak azt a kiterjedését, amelyben a szavak már nemcsak egy dolgot azonosítanak egy másikkal, hanem mindkettőt valami olyasmivel, ami belőlünk származik: valami olyasmivel, amit nevezünk időlegesen egzisztenciális metaforának”.⁵² Ezt a metaforatípust a befogadó hozza létre a mű olvasása során és az írott textus utalásrendszere alapján, benne kelthet életre tapasztalatot, hiszen belőle származik. Az *egzisztenciális metafora* a befogadó jelen idejű cselekvésében, jelentésképzésében és az irodalmi mű szövegének kontextusában kel életre. Vagyis az *egzisztenciális* (más szóval eksztatikus) metafora a befogadás aktusában válik cselekvővé, a szubjektumból jön létre, és formálhatja annak jelentésképzését, nyelvhasználatát, ezeken keresztül pedig az identitását. Az *egzisztenciális metafora* az új jelentések megszületésének tere és ideje. Olyan egyszeri és megismételhetetlen tapasztalat, amely éppen zajlik, végkifejlete történése idején pedig még ismeretlen, hiszen még nem jelöl semmit. Kovács Árpád megfogalmazásában „azt a nyelvi lacunát tölti ki, amely azért lép fel, mert vonatkozási tárgya nincs adva, ugyanis a dolog, melyre irányul, a megnyilatkozás pillanatában éppen a keletkezés, illetve megjelenés fázisában van”.⁵³ Visky kötete arra tesz kísérletet, hogy a fogság-szabadság szituációk metaforikus ábrázolásával segítse a befogadót a „lacuna” megfogalmazására, amely aztán a saját identitásának is részévé válhat. A regényt meghatározó oppozíció és a szabadversben írt, valamint az írásjelek nélkül, tehát lezáratlanságban hagyott szöveg a szubjektum jelen idejében folytatódhat az *egzisztenciális metafora* létrejövésének pillanatában.

A szerző olyan mű megírására törekszik, amely olvasása során a befogadó (az egyetemesseé tágitott fogság-helyzetet továbbgondolva) a maga fogság-szabadság

⁵¹ Frye: *Az Ige hatalma*, 117.

⁵² Uo., 109.

⁵³ Kovács Árpád: Metafora és identitás, in *Northrop Frye* 100, 40.

állapotát is mérlegre teheti. Visky traumát feltáró irodalmi nyelvének elsődleges jelöltje Isten, aki engedi a fogságot, de ki is emelheti onnan az embert. Isten megjelenésének a helye pedig nem a megírt textus tere (ebben „csupán” a bibliai nyelvhasználat sajátosságai jelennek meg), hanem az *eksztatikus metafora* befogadóban történő jelen ideje. Frye az eksztatikus jelző kapcsán utal arra, hogy „valaki önmagán kívül áll: ebben az állapotban a valóságos én – akármit jelentsen is ebben az összefüggésben a valóság és az én – a dolgok más rendjébe lép, mint ahol a nem elragadott én van”.⁵⁴ Az elragadott én tehát nem a hétköznapi tér és idő része, hiszen a transzformáció, az átalakulás zónájába kerül, ahol – Frye nyelvelmélete alapján – a *kérügmaticus* erő hatása alatt áll. Ez az impulzus pedig akkor születik meg, amikor az olvasó sajátjaként éli át azt, amit olvas, vagyis önnön identitásának részeként ismeri fel.⁵⁵ Vagyis mindazt, ami a mű hatására és az *egzisztenciális metafora* pillanatában számára elkezdődött. A Visky család történetének és Szentírásban való otthon-létének elmondásával a regény olyan részvételre készíti az olvasót, hogy ő maga is megjelölje a helyét az anya által felmutatott kötet világában. A Frye által megfogalmazott és körülírt *kérügmaticus* erő meglátásom szerint annak a köztességnek a helyszíne, amelyet Visky is megfogalmazott *Prófétai dramaturgia*⁵⁶ című írásában. Eszerint a prófétikus létállapot olyan átszellemült tapasztalat, amelyben az egyén belehelyeződik a transzcendencia dimenziójába, és ez a belehelyezkedés addig nem tapasztalt tudatállapotot idéz elő nála. A *Kitelepítés* irodalmi nyelve a szentírási üzenetről, annak egyéni életre való alkalmazásáról szóló kommunikáció, amelynek elsődleges célja az, hogy a befogadónak is lehetőséget teremtsen az elragadott állapot, egy eddig esetleg nem tapasztalt transzcendens dimenzió átélésére, ahol felszabadulhat az addig általa használt nyelvi tapasztalatok alól. Tóth Sára megfogalmazásában a metafora „megsemmisíti az A-t és a B-t egymástól elválasztó teret, olyan világba helyezve őket, amelyben minden »itt« van”.⁵⁷ Ugyanígy számolhatják fel a viszonyítási pontként értelmezett mítoszok is az időt,⁵⁸ vagyis a regényben egymásba hajló történelmi és szentírási szál egyetlen jelen időként értelmezhető. Ez a jelen idő pedig megegyezik a befogadóban születő *egzisztenciális metafora* jelen idejével, amely egyfajta szabadulás-tapasztalatot hozhat az egyén számára. „Mert aki az Isten szót mondja, és valóban Te-t gondol, bármily tévelygés foglya legyen is, az életben neki szánt igazi Te-t szólítja meg, melyet semmi-

⁵⁴ Frye: *Az Ige hatalma*, 117.

⁵⁵ Uo., 153.

⁵⁶ Visky András: *Prófétai dramaturgia*, *Pannonhalmi Szemle*, 1. évf., 1993/3, 3–5.

⁵⁷ Tóth Sára: *A képzelet másik oldala. Irodalom és vallás Northrop Frye életművében*, Budapest, KRE–L'Harmattan, 2012, 123.

⁵⁸ Uo., 45.

lyen más Te nem képes korlátozni, s mellyel olyan viszonyban van, hogy az az összes többi Te-t magában foglalja” – írja Martin Buber.⁵⁹

Visky regényében a szöveg lírai és metaforikus jelentései egy család történetévé állnak össze, a család története pedig a bibliai történet részévé válik. Az édesapa belső szabadsága a regény szerint akkor kezdődik, amikor a cellájában rituálisan eltemeti a feleségét és mind a hét gyermekét. Az édesanya pedig a halálból való visszatérése után (gyermekei kimentik a hullaházból és felerősítik) nem ismeri többé a félelmet, elfogadja a rájuk mért élethelyzetet és azt is, hogy a maga erejéből képtelen életben tartani a gyermekeit. A *Kitelepítés* nemcsak a Szentírás történeteinek újraírása, hanem üzenetének magyarázata is, egyfajta példázat arról, hogyan és miként érték el a szereplők belső szabadságukat a diktatúra által okozott megpróbáltatások ellenére. Példázat arról, hogy ami megtörtént a választott néppel az egyiptomi fogság után, vagy Krisztussal húsvétvasárnap, valamint a Visky családdal néhány évtizeddel ezelőtt, nem ért véget: a fogságból való szabadulások sora ma is lehetséges. A regény abban segíti a befogadót, hogy ő is elérhesse a maga belső szabadságát, amely alapja, hogy a kinyilatkoztatást önmaga identitásának részeként éli át, megtapasztalva napról napra azt, hogy a hatalom nem egy ideológia képviselőinél van, hanem azoknál, akik erőt és bátorságot merítenek a krisztusi történetből.

IRODALOMJEGYZÉK

BUBER, Martin: *Én és Te*, ford. Bíró Dániel, Budapest, Európa, 1994.

CSÁNYI Erzsébet: Bibliai metanyelv, *Iskolakultúra*, 6. évf., 1996/9, 19–22.

Dr. DIÓS István (szerk.): *Katolikus Lexikon*, V. kötet, Budapest, Szent István Társulat, 2000.

FRYE, Northrop: *Az Ige hatalma*, ford. Pásztor Péter, Budapest, Európa, 1997.

FRYE, Northrop: *Kettős tükrök*, Budapest, Európa, 1996.

KELEMEN Zoltán: Posztmodern Biblia. Northrop Frye mítosz- és metaforakonstrukciójának kritikai megközelítése, in Sára Tóth – Tibor Fabiny – János Kenyeres – Pásztor Péter (szerk.): *Northrop Frye 100. A Danubian Perspective*, Budapest, KRE–L'Harmattan, 49–58.

KOVÁCS Árpád: Metafora és identitás, in Sára Tóth – Tibor Fabiny – János Kenyeres – Pásztor Péter (szerk.): *Northrop Frye 100. A Danubian Perspective*, Budapest, KRE–L'Harmattan, 35–48.

MENYHÉRT Anna: *Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom*, Budapest, Anonymus–Ráció, 2008.

⁵⁹ Martin Buber: *Én és Te*, ford. Bíró Dániel, Budapest, Európa, 1994, 90.

TÓTH Sára: *A blaszfémia mint határsértés. Kultúrtörténeti, esztétikai és teológiai reflexiók*, in Sepsi Enikő – Tóth Sára (szerk.): *Mellékzörej. Írások Visky András hatvanadik születésnapjára*, Budapest–Kolozsvár, KRE–L'Harmattan–Koinónia, 2017, 161–177.

TÓTH Sára: *A képzelet másik oldala. Irodalom és vallás Northrop Frye életművében*, Budapest, KRE–L'Harmattan, 2012.

VISKY András: *A test történetei. Lina és Teréz*, kézirat.

VISKY András: Prófétai dramaturgia, *Pannonhalmi Szemle*, 1. évf., 1993/3, 3–5.

VISKY András: *Júlia*, Budapest, Fekete Sas, Magyar Rádió Rt., 2003.

VISKY András: *Gyáva embert szeretsz*, Pécs, Jelenkor, 2008.

VISKY András: Caravaggio terminal, *Alföld*, 2015/11, 9–20; *Alföld*, 2015/12, 7–25.

VISKY András: *Mire való a színház? Útban a theatrum theologicum felé*, Budapest, KRE–L'Harmattan, 2020, 11.

VISKY András: *Kitelepítés*, Budapest, Jelenkor, 2022.